

2

‘Te leven als een vergeten burger is het best’.

Leven in verplichting

Was Witsens vrees voor de toekomst die hij in ‘Kort verhael’ zo nadrukkelijk voorwendde echter wel oprecht? De gebeurtenissen die volgden spreken dit tegen. Witsen onderhield namelijk al gedurende enige tijd vriendschappelijke betrekkingen met burgemeester Gillis Valckenier. Men had zich er al over verbaasd dat deze prominente figuur bij de uitvaart van Nicolaes’ vader de kist mee naar het graf had geleid; de schepen Hans Bontemantel maakte er des tijds in zijn kroniek *De Regeeringe van Amsterdam* speciale aantekening van.¹ Verder had Valckenier het jaar daarop er niet alleen voor gezorgd dat Witsen kerkmeester van de Zuiderkerk, maar ook raad in de vroedschap werd. En dit alles geheel op initiatief van Valckenier, zo verzekerde Witsen, ondanks dat hij ‘in geen deele aan hem was bevriend’. Valckenier deed het uit sympathie, zei Witsen, omdat hij graag naar zijn verhalen over zijn reizen luisterde. Maar onvermeld blijft dat Witsens begunstiger ook gehuwd was met Jacoba Ranst, dochter van een succesvol koopman op Rusland, die aan Witsens familie was verwant.

Zo onschuldig als Witsen het in ‘Kort verhael’ deed voorkomen was deze nieuwe vriendschap dus niet. En inderdaad, de als een berekenende intrigant bekendstaande Gillis Valckenier had met zijn bijstand nog een politiekeer motief. Door hulp te bieden aan Witsen wist hij dat hij in de toekomst op hem kon rekenen als regent. Bovendien zette hij zijn politieke tegenpartij hiermee een hak. Die tegenpartij was de heersende factie van de twee broers De Graeff, waartoe ook Witsens vader Cornelis had behoord. Valckenier was er alles aan gelegen die partij van het burgemeesterskussen af te stoten. Valckeniers inmenging veroorzaakte dan ook een flinke rel in de regering. Burgemeester Andries de Graeff had nog gepoogd Witsen van zijn nieuwe patroon ‘af te trekken’, vertelt Witsen, door hem ‘een plaats’ als commissaris aan te bieden. Tot ieders verontwaardiging wees Witsen dit van de hand, ‘schoon de andere zijne bloedverwanten waaren’.² Het vervolg van de affaire tekende Hans Bontemantel in zijn chronique scandaleuse op.³ De Graeff dreigde Witsen daarop, dat als hij de partij niet wilde volgen, hij nooit meer ‘geavanceert’ zou worden. Toen Valckenier dit hoorde had hij Witsen dit dreigement in tegenwoordigheid van De Graeff laten bevestigen. Tussen Valckenier en De Graeff ontstond vervolgens zo’n ruzie dat de laatste uit de stadsregering wenste te worden ont-

Gillis Valckenier (1623-1680) was negenmaal burgemeester van Amsterdam. Na de dood van Cornelis Witsen zou deze machtige figuur zich met zijn protectie als eerste over de loopbaan van zijn zoon Nicolaes ontfermen.

slagen. Bontemantel noteert in de marge van het verhaal nog dat Witsen 'on-dankbaar' was. Zijn vader had immers altijd veel vriendschap van het huis De Graeff genoten. Witsens broer Lambert was door hem kapitein gemaakt, ondanks diens jonge jaren, terwijl zijn vader het vooral aan Andries te danken had gehad dat hij in 1667 tot burgemeester en later tot schout gekozen was.⁴

Strategisch gezien was het overlopen van Witsen naar het kamp van de tegenpartij echter wel zo verstandig. Na de dood van Cornelis de Graeff in 1664 was de macht van diens partij in de regering sterk tanende, terwijl die van Valckenier hard aan het groeien was. Zijn vriendschap met Johannes Hudde, die behalve aan Witsen ook aan Valckenier vermaagschapt was en tot het kamp van Valckenier behoorde, zal hem mede tot deze stap hebben aangezet. Hudde zou door Valckenier dan ook meteen na de wetsverzetting van 1672 als burgemeester in de regering worden geholpen.⁵ Bij die wetsverzetting werd op aandringen van stadhouder Willem III vrijwel het gehele stadsbestuur het ontslag aangezegd. Daarmee verwierf Valckenier de leiding en werd het bewind van de De Graeffs de das om gedaan. Valckenier zorgde er toen ook voor dat

Witsen een plaats in de schepenbank kreeg, iets wat eerder niet was gelukt, zo vertelt Witsen, 'wegens Factie in de regering', of anders gezegd: de partij van De Graeff hield dit tegen. Sindsdien hoefde Witsen zich weinig zorgen meer over zijn carrière te maken. In 1674 werd hij gecommiteerde raad in Den Haag (een aanstelling die hij gedurende drieënhalf jaar bekleedde), om daarna in 1676 door de prins – aangezien hij Witsen, zo beweerde deze zelf, 'zeer genegen was' – te worden voorgedragen tot gedeputeerde te velde, wat Witsen 'op aanrading van die van Amsterdam aannam'.

Het vervolg van Witsens loopbaan wordt al evenzeer gekenmerkt door familieconnecties, protectie en de bundeling van politieke macht binnen de groep van bloedverwanten en hun gunstelingen. Na Valckeniers dood in 1680 was het neef Johannes Hudde die tussen 1681 en 1704 als burgemeester de leiding of het 'magnificat' bezat. Zodra Witsen de vereiste leeftijd van veertig jaar bereikte, loodste hij hem als burgemeester de regering binnen. Tot en met 1705 zat Witsen daarna vrijwel om het jaar op het kussen. Maar na Huddes dood lukte het hem niet meer daarop terug te keren, al zijn inspanningen ten spijt. Hij werd daarentegen, zoals hij in 1711 reeds voorzag, 'tot zijn dood geplaatst in de Thesaurie'. Toch bleef hij tot het laatst toe hoop koesteren. Tegen beter weten in, want op 6 februari 1717, een halfjaar voor zijn dood (hij was toen 76) noteerde Witsen diep teleurgesteld als laatste opmerking in zijn 'Kort verhael', dat hij wederom was gepasseerd, ondanks alles wat hij voor zijn 'bloedvrienden' had gedaan. Hij had zijn uiterste best gedaan om Gerrit Hooft burgemeester te maken, hij had zijn neef Jonas, 'die aanzienlijke goederen bezat', aan diens dochter uitgehuwelijkt, hij had Hoofts ene zoon commissaris en de andere regent gemaakt, maar alles tevergeefs. Aan zijn correspondentievriend, de geleerde Deventer burgemeester Gijsbert Cuper, schreef hij daarover al begin 1713: 'Het schijnt tegen mij een groote haet is, hoewel nimmer imant hebbe beledigt, maer allen die mij tegen sijn, vrintschap bewezen.'

Johannes Hudde (1628-1704)

De bloedvriend aan wie Witsen altijd de meeste steun had gehad was Johannes Hudde, zijn dertien jaar oudere invloedrijke 'neef' en zielsverwant. Hun grootvaders Jonas en Jan waren broers, wat Hudde en Witsen tot achterneven maakte. Van 1672 tot zijn dood in 1704 was Hudde burgemeester van Amsterdam, bij elkaar 21 keer, dus zo vaak als de bestaande regeling dit toeliet, namelijk twee van elke drie jaren.⁶ Zijn rol van eerste of leidinggevende burgemeester stelde hem vrij van de tijd- en energierovende commissies en zendingen, waar Witsen zich zo vaak belast mee voelde. Ten opzichte van Willem III kreeg Hudde de reputatie 'slap' en weinig daadkrachtig te zijn. De Franse agent in Den Haag, de graaf van Avaux, typeerde hem bijvoorbeeld als 'uitzonderlijk schroomvallig' tegenover de stadhouder, omdat hij in zijn ogen te weinig oppositie durfde te voeren. Maar net als Witsen ging Hudde liever de confrontatie uit de weg en was hij meer een man van het midden en van compromissen.⁷

Buiten het politieke bedrijf hadden zij de liefde voor wiskunde en natuurwetenschap en hun gevoel voor sociale verantwoordelijkheid gemeen. Voor dat Hudde in 1667 als raad in de stedelijke regering geroepen werd had hij zich hoofdzakelijk beziggehouden met wiskunde. Hij vestigde hierin naam met studies over lijfrenten (in samenwerking met Johan de Witt) en het opstellen van een regel om meervoudige wortels te vinden van een hogere machtsvergelijking. Nog steeds geldt hij als een van de grote Nederlandse mathematici van zijn tijd, van het kaliber van Christiaan Huygens en Johan de Witt. Hudde was op dit terrein breed georiënteerd, want hij hield zich bezig met optica, sterrenkunde en microscopie, waarvoor hij zelf de lenzen sleep, hij boog zich over metafysische vragen en verdiepte zich in techniek.⁸ Net zoals Witsen met zijn onderzoek ernaar streefde de handel te bevorderen stelde ook Hudde zijn rekenkundige expertise in dienst van het praktisch nut. Zo stelde hij als eerste een ‘tafel van levenskracht’ op (ten behoeve van lijfrenten) en ontwierp hij naar aanleiding van een geschil met Denemarken een methode om de lasten van een schip te berekenen (overgenomen in Witsens *Architectura Navalis* 1690, pp. 242-249). Veel van zijn werk bleef echter ongepubliceerd. Dit had vooral te maken met zijn eigen geringe eerbij. Het werk dat nog van hem bekend is, werd door anderen naar buiten gebracht. Daarnaast had hij een andere opvatting gekregen ten opzichte van het oplossen van puur theoretische vraagstellingen – bekend is zijn uitspraak dat hij zich niet wenste te occuperen met ‘vruchteloze questien die niet een olijkoek waart zijn’, wat stellig te wijten was aan zijn drukke werkzaamheden als regent. In 1676 bracht de grote Duitse denker Leibniz, onder meer beroemd als grondlegger van de differentiaal- en integraalrekening, hem een bezoek, waarbij Hudde hem gelegenheid gaf diens aantekeningen door te nemen. Nog jaren na Huddes dood zou de Duitser er zijn spijt over uitdrukken dat Hudde zijn wiskundige werk nooit had gepubliceerd. Door onachtzaamheid van zijn erfgenamen – net als Witsen bleef hij kinderloos – raakten diens papieren verspreid en daarmee voor een groot deel verloren.

Het Rampjaar 1672

Terug naar het leven van Witsen. Begin jaren zeventig leek hij uit te kunnen zien op een voorspoedige carrière. Maar de Republiek raakte in een crisis en daarvan vormde het Rampjaar van 1672 het dieptepunt. Ook Witsen tuimelde in een depressie. Over deze tijd liet hij een verslag na, dat hij de titel gaf ‘Verhael van saeken voorgevallen op den aenvangh van de beroerten en oorlog in dese Landen in den jaere 1673 by een gestelt door mij ondergeschrevene N: Witsen’. Het betreft echter maar een gedeeltelijk verslag, want halverwege had hij zijn aantekeningen gestaakt. De verklaring hiervoor geeft hij onder de laatste bladzijde 123: ‘De veelvuldige besigheden die mij nu op de schouderen syn gelegd in d’affaires van staet en stat, en mede overstolpt sijnde van melancholie en droefheyt heeft mij het aentekenen van saeken die passerden doen verbijreden [stoppen]. N: Witsen.’⁹ Deze notitie had hij er vijf jaar later aan toegevoegd toen hij opnieuw erg bedroefd was, want vlak daarvoor

was zijn zoontje doodgegaan. Met deze bekentenis toont hij voor het eerst ook openlijk zijn mismooide aard, want Witsens 'melancholie en droefheit' zouden hem in zijn leven nog vaker parten spelen.

Ondertussen staat de inhoud van zijn verslag in sterk contrast met zijn emotionele ontboezeming. Zijn aantekeningen waren dan ook niet bedoeld als geheugensteun voor zijn eigen belevenissen tijdens de verdediging van de stad (in zijn rol als kapitein van een schuttersvendel bijvoorbeeld, of zijn commissie met Jacob Boreel om de Hoge Haarlemmerdijk te laten doorsteken, of – ook met Boreel – het afpalen van de Amstel bij de Omval).¹⁰ Ze bevatten louter zakelijke registraties van het verloop van de krijgshandelingen, punts-gewijs en in de tegenwoordige tijd gesteld. Behalve een enkele theatrale uitroep van verontwaardiging ('O wreetheyt!', 'O ondanckbaerheit!', 'O valsheit!') zijn er nauwelijks privémeningen in te vinden. Met dit onpersoonlijke karakter van zijn verslag volgde Witsen hierin echter een zekere traditie die ook bij geleerden in zwang was en zijn oervorm in de notities in memorialen of kasboeken had. Maar ook voorzichtigheid speelde een rol, een eigenschap waarmee immers al Witsens handelen doordrongen was. Een jaar later evenwel, in 1674, zag de toekomst er ineens veel zonniger uit. De oorlog had zich verplaatst naar de Zuidelijke Nederlanden, waardoor voor Amsterdam het gevaar geweken was. En Nicolaes ging trouwen met de domineesdochter Catharina Hohepied.

Huwelijk met Catharina Hohepied (1654-1728)

Met het huwelijk met Catharina Hohepied eind 1674 ving een nieuwe fase in Witsens leven aan. Kort daarvoor was hij benoemd tot gecommiteerde raad, waarvoor hij enkele jaren in Den Haag zou moeten blijven. Op drieëndertigjarige leeftijd verliet hij toen voorgoed het ouderlijk huis. In de 'Geslagtregisters' presenteert hij zijn geliefde met de opmerking: 'Claes Witsen trout Catrina Hohepied.' Daarbij liet hij zijn gevoelens een beetje gaan, want het korte en intiemere 'Claes', zoals zijn familie hem kende, gebruikte hij daarna nog maar één keer, namelijk in zijn autobiografie, waarna het altijd Nicolaes of het initiaal 'N.' was waarmee hij ondertekende of zich in brieven liet aanspreken.

Het huwelijk met de dertien jaar jongere Catharina vond plaats op 27 december 1674 te Sloterdijk; door in dit dorp te trouwen wensten zij de enorme kosten van het huwelijk te drukken. De wederzijdse *douarie* bedroeg 12.000 gulden.¹¹ Als getuigen traden Witsens moeder en Catharina's oom en voogd Johannes van den Bempden op. Haar beide in Keulen geboren ouders, Cornelis Hohepied, predikant eerst te Sluis en daarna te Kampen, en zijn elf jaar oudere echtgenote Catharina van den Bempden, waren in 1670 overleden. Catharina's enige broer Jodolus stierf kort daarop. In haar huwelijk met Witsen bracht Catharina twee belangrijke zaken mee, te weten goederen ter waarde van 100.000 gulden en een voorname komaf. Zij kon bogen op een Waals geslacht dat – in de woorden van haar echtgenoot – 'van eenige hondert jaeren af aansienlijke voorouders kan opgeven, die heerlijke goederen en ampten beseeten hebben'.¹²

Maar ook recentelijk hadden de Hohepieds het ver geschopt. Een broer van haar vader was de welgestelde koopman, assuradeur en VOC-bewindhebber Isaac Hohepied. Deze was zo rijk dat hij eind december 1667 de Italiaanse prins Cosimo III met zijn gevolg bij zich thuis ontving, waar hij hun in aanwezigheid van Pieter Blaeu en de aanzienlijkste kooplieden en burgers van de stad een feestmaal aanbood. In 1680 was Isaac evenwel failliet en vertrok hij naar Batavia, waar hij acht jaar later raad van justitie werd. Daarnaast was Catharina's neef Daniel Joan Hohepied (1657-1723) in 1680 secretaris van de ambassadeur bij de Porte – de Turkse regering – en vanaf 1687 benoemd tot consul van Smyrna (nu Izmir). In 1704 ontving deze van de keizer van Oostenrijk de titel 'baron van het koninkrijk Hongarije'.¹³ Vanuit Smyrna onderhield Daniel Joan een vast contact met zowel Witsen als Gijsbert Cuper, die hij onder meer van boeken en rariteiten voorzag. Onder de toegestuurde stukken zat in 1695 ook een – verder niet gespecificeerde – bestelling schilderijen voor Catharina.¹⁴

Het echtpaar Witsen-Hohepied kreeg vier kinderen. De eerstgeborenen waren vermoedelijk een te vroeg ter wereld gekomen meisjestweeling, die op 30 juli en 3 augustus 1675 in de Zuiderkerk begraven werden. Het enige andere kind dat vermeld staat in de begraafregisters was op 23 november 1678 in de Nieuwe Kerk bijgezet. Bij deze kinderen staan geen namen vermeld, wat erop wijst dat zij nog niet waren gedoopt. In de familiechroniek vindt men wél verschillende rijtjes met kindernamen, van levende en dode kindjes. De eerste keer schreef hij: 'Nicolaes Witse teelt by Catarina Hohepied Catarina, Hester, Catarina, Cornelis.' Maar even verderop staat er: 'Catarina, Hester, Catarina obiunt infantes [zijn als zuigelingen gestorven]', gevolgd door de naam van het enige nog in leven zijnde kind, zoontje Cornelis. Uiteindelijk moest hij achter alle kinderen aantekenen: 'zijn alle vier jong overleeden'.

Achter deze woorden schuilt het drama van hun leven. Dat al hun kinderen jong overleden waren, is misschien ook wel de reden waarom Witsen zich zo op zijn werk heeft gestort. Het was niet alleen pijnlijk tegenover de buitenwereld om geen stamhouder te hebben, maar het betekende ook dat er niemand was aan wie zij de fakkel konden doorgeven. Veelzeggend is zijn opmerking in zijn 'Geslagtregisters' bij zijn broer Lambert: 'Hij is getrouwt en teelt nasaten.' Daarna blijkt Witsen al zijn hoop op zijn neef Jonas Jonasz. te hebben gevestigd. Maar ook van hem moest hij meemaken dat deze eerder ging dan hijzelf. Toch was het Jonas' tak die in het vervolg de toekomstige burgemeesters van Amsterdam zou leveren.

Catharina had als vrouw des huizes het beheer over de sleutels, zo blijkt uit opmerkingen in brieven naar Cuper. Als zij bijvoorbeeld 'buyten' op het land verkeerde, zoals in de zomer van 1712, kon hij niet bij een ter sprake gekomen porseleinen kom uit Perzië komen, 'sijnde boven opgesloten'. De enige publieke functie die zij heeft ingenomen, was van 1689 tot haar dood in 1728 die van buitenmoeder (regentes) van het burgerweeshuis.¹⁵ Gedurende lange tijd deelde zij die met nog drie andere moeders: Deborah Blaeuw, de echtge-

Catharina Hochepped (1654-1728), de echtgenote van Nicolaes Witsen, hier in weduwracht. Schilderij van Nicolaas Verkolje omstreeks 1719.

note van Johannes Hudde, Catharina van Heyningen, echtgenote van Cornelis Valckenier, en Maria van der Merct, echtgenote van Cornelis Calkoen. Allemaal dames dus die aan elkaar vermaagschapt waren. In dit weeshuis aan de Kalverstraat, waar nu het Amsterdams Historisch Museum gevestigd is, verbleven om en nabij de duizend kinderen, zowel jongens als meisjes, die daar 'in alle tucht en vrees des Heeren met zonderlinge zorg so in geestelijke als wereltlijke oeffeninge' werden grootgebracht.

Witsens enkele spaarzame persoonlijke opmerkingen in de brieven aan Cuper betreffen hoofdzakelijk de ziekten van zijn vrouw. In die brieven staat ook dat zijn echtgenote mee naar Den Haag ging wanneer hij daar als afgevaardigde zat. In april-mei 1688 was zij namelijk zo ziek, dat hij langer in deze stad moest blijven, hoewel hun meubels reeds naar Amsterdam waren gebracht. Ook tussen 1712 en 1713 was zij langdurig ziek en bedlegerig, op 13 september 1712 zelfs zo ziek dat Witsen schrijft dat hij 'alle uer de doot verwagte'. Het gevolg van die ziekte was dat zij 'kreupel in de lendenen' werd. Witsen trok zich haar toestand erg aan, waardoor hij niet altijd in staat was Cuper met zijn onophoudelijke vragen in zijn brieven volledig van repliek te dienen. Door de buitenlucht op te zoeken met een verblijf op het land, bijvoorbeeld in hun huis Trompenburg te Amstelveen of hun hofstede Tijdverdrijf te Egmond aan den Hoef, hoopten ze buiten het gewoel en de stank van de stad genezing voor

haar te vinden. Later, tegen 1724, werd zij nog blind. Ze was zelfs niet meer in staat haar eigen handtekening onder de notariëlestukken te zetten, zodat ze dit door haar oude knecht Jonas Hobrink moest laten doen.

Van Catharina bestaat een portret geschilderd door Nicolaas Verkolje. Op het schilderij zit zij zonder opsmuk van sieraden en getooid in een rouwsluier aan een tafel met folianten. Op de rug van een daarvan staat met grote letters 'Bijbel' te lezen. In haar rechterhand houdt zij een boekje met de wijsvinger tussen de bladzijden.

Catharina's laatste levensjaren werden nog extra vergald door de hebbzucht van haar mans verwanten. Doordat zij geen kinderen bezat, kwamen al Witsens bezittingen de erfgenamen, te weten zijn neven en nichten, rechtens toe, ondanks Witsens vele codicillen waarmee hij gehoopt had zijn weduwe hiervoor te sparen. Nog bij haar leven werden zij opgeëist. Zij stierf tijdens de buitengewoon koude winter van 1728 op 2 december. De *Amsterdamsche Courant* vermeldt hoe mensen op de wegen doodvroren en uitgehongerde wolven uit het oosten de rivieren overstaken. Op 10 december werd haar lijk met een lijkkoets naar haar graf in Utrecht gebracht. De rekening blijkt betaald door haar neef burgemeester Aegidius van den Bempden.

Catharina's persoonlijk vermogen had zich dankzij talrijke erfenissen geaccumuleerd tot 525.300 gulden.¹⁶ Dit gevoegd bij de ruim anderhalf miljoen gulden van haar echtgenoot, is het duidelijk dat het paar er financieel bepaald warmpjes bij zat. Witsens invloedrijke vriend en collega Johannes Hudde liet bijvoorbeeld 'slechts' 117.000 gulden na.

Executeur-testamentair

Hoe Witsens kring van verwante 'vrienden' eruitzag, is onder meer uit testamenten af te lezen. Witsen blijkt een veelgevraagd executeur-testamentair te zijn geweest, de uitvoerder van de laatste wil, maar hij werd in deze testamenten ook zelf op genereuze wijze bedacht. Waarom Witsen zo vaak werd verzocht als executeur-testamentair op te treden, had onder meer te maken met de banden die hij met de erflaters had, met zijn deskundigheid en uiteraard zijn gezag en aanzien als burgemeester. Dit laatste was vooral belangrijk wanneer het bij de verdeling tot conflicten mocht komen. Hieronder zullen drie van de betrokken personen wat meer tegen het licht worden gehouden.¹⁷ Met elkaar hadden ze gemeen dat zij alle drie in hoge mate in kunsten en wetenschappen waren geïnteresseerd en bij hun dood vrouw noch kinderen bezaten. Het gaat om de arts en diplomaat Thomas Hees, de advocaat en bibliofiel Dirk Hillensberg en de prentkunstverzamelaar Michiel Hinloopen.

Het meeste is bekend over Thomas Hees (1634-1693). Witsens vriendschap met deze medicus en diplomaat kwam voort uit hun familierelatie met de Bors van Waverens.¹⁸ Hees werd, na filosofie en medicijnen in Leiden te hebben gestudeerd, op 5 juni 1660 ingeschreven als geneesheer bij het Collegium Medicum te Amsterdam. In 1664 nam hij samen met Witsen deel aan de bekende delegatie naar Moskou onder leiding van Jacob Boreel, in de kwaliteit van

arts. In het Moskous archief berust van hem een Latijnse brief uit 1665, gericht aan een hoge Russische functionaris hoewel een aanhef ontbreekt. Voor zover dit uit de brief valt te begrijpen gaat het over een sollicitatie. Via de Rus bedankt hij de tsaar dat deze niet naar het ‘geroddel’ over hem heeft geluisterd alsmede voor zijn tussenkomst bij zijn benoeming als arts (naar valt aan te nemen als hofarts). Als bevestiging van zijn aanstelling verzoekt Hees om een officiële uitnodiging die voorzien is van het zegel van de tsaar. Daarbij wil hij ervan verzekerd zijn dat hij op elk moment naar zijn vaderland kan terugkeren, en ook wenst hij ‘dezelfde privileges, onschendbaarheid, eerbewijzen, emolumenten, verdiensten en overige koninklijke gunsten te genieten, zowel maandelijks als jaarlijks, waarmee ooit een arts is verblijd’. Als dank voor zijn gunst biedt hij zijn ‘nietig werkje’ over medicijnen aan. Of Hees daarna inderdaad in Moskou is gebleven, is niet bekend.

Met de bewuste Russische ambassade lijkt Hees’ buitenlandse carrière te zijn ingezet. In 1675 ontving hij van de Staten-Generaal de opdracht zich naar Algiers te begeven voor vredesonderhandelingen en om Nederlandse gevangenen slaven los te kopen. Daar bleef hij tot 1680 als commissaris. Vlak voor zijn vertrek, op 30 april 1679, lukte het hem over de slaven een overeenkomst tot stand te brengen. Hierna werd Jacobus Tollius – eveneens een vriend van Nicolaes Witsen – er als consul geïnstalleerd. Algiers was een roofoord in Barbarije, waar zich duizenden Europese christenslaven bevonden. In het journaal dat Hees over deze episode bijhield, schrijft hij hoe hij met een vloot van achttien schepen onder leiding van admiraal Michiel de Ruyter naar Barbarije vaart. Op het schip van Hees zaten ook Witsens jongere broer Cornelis als militair-kapitein, de burgemeesterszonen Gerrit en Abraham Reynst, de schilder Karel du Jardin en twee voormalige lakeien van Witsens broers Lambert en Jonas. Hees’ page was Zacharias Cousart, de latere consul in Tripoli die eveneens vaste correspondent van Witsen en Cuper werd.¹⁹ Op dit schip was het duidelijk vrienden onder elkaar: Cornelis Witsen was door zijn oudoom Gerrit Jacob Witsen aan de Reynsts geparenteerd via diens echtgenote Agneta Reynst, terwijl voor de ‘Generale Collecte’ ter bevrijding van de christenslaven zich behalve Nicolaes Witsen ook Hees’ oudere broer Joan sterk had ingezet. Daarbij was Joan Hees nog gehuwd met zijn (en Nicolaes’) nicht Elisabeth Bors van Waveren. Karel du Jardin hoorde eveneens tot de clientèle; Van zijn hand zijn onder meer portretten van Michiel de Ruyter en Joan Reynst bekend.

Volgens het dagboek schreef Thomas geregeld naar Nicolaes, maar anders dan de vele bescheiden die Witsen over zijn activiteiten ten aanzien van het loskopen van christenslaven in zijn dossier bewaarde en die nu in het Amsterdams Gemeentearchief berusten, bleef van deze correspondentie met Thomas Hees geen snippetje bewaard.

In 1681 maakte Hees het testament op waarin hij Nicolaes tot boedeladministrateur benoemde. Een jaar later vertrok hij als afgevaardigde van de Staten-Generaal opnieuw naar Algiers. Daarna werd hij consul te Cádiz. Op

hem werd bij zijn dood een 'papieren' grafschrift gemaakt, waarin zijn reizen worden gememoreerd:

[...]

Met taalen rijk voorzien, by grooten groot geagt,
Alom bereist om frans en brits te hooren,
So na der Muscou by-gestaan in winst en eer
Het Staatsgezandschap, als tot driemaal self verkooren,
Een afgezand te zijn by Mahometse Mooren,
En aan den Amstel uitgerust op Hooger Meer,
Sijn lijf is hier, en hy gereist na Grooter Heer.²⁰

Hees, die ongehuwd bleef, woonde op het laatst te Nieuwer-Amstel, waar hij een stuk grond met de naam Hoogermeer bezat. Van hem hangt in het Rijksmuseum Amsterdam een bijzonder aardig schilderij van Michiel van Muscher uit 1687, waar hij thuis in Arabisch kostuum aan tafel zit, geflankeerd door twee neven en een Afrikaanse bediende met tulband. Aan de muur hangen de realia van zijn missies: oosterse wapens en curiositeiten, terwijl op tafel een atlas met de kaart van Barbarije opengeslagen ligt.

De tweede persoon voor wie Witsen executeur-testamentair was, is advocaat Dirk Hillensberg (gest. 1683?) Hillensberg trad op als Hees' gemachtigde die moest toezien op de inning van collectes in Holland voor het loskopen van de slaven in Algiers.²¹ Sinds 1676 was hij kinderloos weduwnaar. Hillensberg was de vaste jurist van de familie Witsen. Over hem is nauwelijks meer bekend dan dat hij woonde in een gehuurd huis op de Herengracht en een prachtige bibliotheek van 5228 titels op allerlei gebied bezat, die in 1683 werd geveild. Doordat Nicolaes tot zijn universeel erfgenaam was benoemd, had hem dit aldus Witsens inventaris 53.196 gulden opgeleverd. Aan deze bibliotheek lijkt Witsen alleen het 'Dictionarium Copticum Aegyptiacum' te hebben onttrokken, een manuscript in boekvorm. Hij raakte dit evenwel al spoedig kwijt door het aan de Oxfordse hoogleraar oriëntalistiek Edward Bernard uit te lenen, die het wilde uitgeven. Door de dood van deze geleerde in 1696 bleef 'dit juweel' in Engeland.

Over de relatie met Michiel Hinloopen (1619-1708) is evenmin veel bekend. Hinloopen stamde uit een bekende regentenfamilie die verschillende burgemeesters had voortgebracht. Hijzelf hield het bij de aanstelling van regent van het burgerweeshuis en kapitein van de schutterij. Bij zijn dood in 1708 liet Hinloopen aan de stad Amsterdam een verzameling van 7034 prenten na. Door de invloedrijke Witsen als executeur-testamentair te benoemen hoopte hij misschien op een makkelijker afhandeling van de erfenis. Vergeefs, want een benadeelde neef vocht het testament aan, waardoor na een geruchtmakend en langdurig proces de Hoge Raad tot een nieuwe verdeling van Hin-

loopens vermogen beschikte. Het werd nu in drieën verdeeld, en daarvan kwam een derde aan Witsen toe. Als dank voor hun diensten had Hinloopen aan Witsen en de schout Gerbrand Michielsz Pancras – een neef van Hinloopen – uit zijn bezit al eerder stukken gelegateerd.²²

Behuizingen

Het echtpaar Witsen zou in de loop van hun gehuwde leven in en buiten de stad veel verschillende adressen betrekken. Behalve in Amsterdam verkeerde Witsen ook vaak in Den Haag uit hoofde van zijn aanstellingen als gecommitteerde raad en gecommitteerde ter generaliteit – zo vaak dat Witsen in zijn autobiografische schets schat dat hij bij elkaar minstens veertien tot vijftien jaar in de hofstad had doorgebracht.

Toen hij in december 1674 met Catharina trouwde, stond hij nog ingeschreven in zijn ouderlijk huis op de Keizersgracht 327. Kort daarvoor was hij als gecommitteerde raad naar Den Haag vertrokken, waar hij vervolgens drieënhalf jaar verbleef. Desondanks kocht hij vrijwel meteen na zijn huwelijk in 1675 voor 28.000 gulden het pand Herengracht 603, een huis dat drie jaar eerder nieuw was opgeleverd. Negentien jaar later, in 1694, verkocht hij dit. Tevoren, in 1690, scheen hij al Herengracht 479 te hebben betrokken, een huis dat in 1668 door Joan Corver was gebouwd. Witsen huurde het van eigenares Maria Dix tot 1711. Sinds 1966 wordt dit geheel gerenoveerde pand ook wel het Nicolaas Witsenhuis genoemd. Bij de restauratie in 2006 zijn op de beletage de originele plafonds beschilderd met exotische vogels aangetroffen.

Witsens laatste huis bevond zich alweer op de Herengracht, tussen de Leidsestraat en de Spiegelstraat, vermoedelijk op nummer 440 (huizen waren vroeger niet genummerd). Hij huurde dit toen ongeveer veertig jaar oude pand van Johan de Vogelaer, een telg van een familie die eveneens rijk was geworden in de handel op Rusland.²³ Tegenwoordig bevinden zich in al deze huizen kantoren.

Buitenhuizen

Van zijn vader erfde Witsen de hofstede Tijdverdrijf te Egmond aan den Hoef. Deze hofstede bestond uit een huis, een boomgaard en landerijen. Bij Nicolaes' dood bedroeg de waarde daarvan 10.000 gulden. Naar Tijdverdrijf was in 1655 het admiraalsschip van Michiel de Ruyter genoemd waar hij zijn befaamde tocht naar Salé mee maakte om de Barbarijse zeerovers af te straffen. Zoals bij raden ter admiraliteit gebruik was – Cornelis Witsen vervulde deze positie van 1654 tot 1657 – werd op de spiegel van een nieuw schip de beeltenis van hun heerlijkheid of buitenverblijf aangebracht. Dankzij de bekende zeeschilder Willem van de Velde de Oude bleef het beeld van het huis Tijdverdrijf voor de geschiedenis bewaard doordat hij van de spiegel van het schip een pentekening maakte, tegenwoordig in het bezit van Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam. De hofstede hierop is een conglomeraat van hoge, imposante gebouwen met schuine daken, schoorstenen en bomen op de achtergrond. Op

1 juni 1666 voer dit schip, zoals in *Scheepsbouw en Bestier* valt te lezen, uit tegen de Engelsen in de befaamde tocht naar Chatham. Na twintig jaar dienst is het in 1683 vergaan.²⁴

Tot aan het eind van de achttiende eeuw was Egmond aan den Hoef een dorp dat werd omzoomd met deftige herenhuizen en buitenverblijven. Deze waren getooid met namen als Overkasteel, Hanswijk, Oudhoef, Eindhoef, Middenhoef, Beekvliet, Riga, Gelderland, Klarenbeek en Kortberaad. Ook de ontdekkingsreiziger Isaac le Maire bezat hier zijn huis; de ingenieur Simon Stevin had er gewoond, net als de filosoof en wiskundige René Descartes. Na de verwoestende slag bij Castricum in 1799 tussen de Engelsen en Russen heeft men deze buitenhuizen afgebroken. Witsen moet in zijn jeugd veel tijd in Egmond hebben doorgebracht, maar als volwassene rept hij er op papier nauwelijks over. De enig keer dat hij er zich in een brief over uitlaat, was in 1684, toen hij schreef dat hij aan het eind van augustus van plan was er een bezoek voor een dag of vijf, zes te brengen. Zomer 1714 bracht hij bij Cuper het boerenbedrijf nog eens ter sprake in verband met de zware staart van een ram die de familie in Egmond in de wei had lopen. Deze ram ‘besprong andere ojen, daer quamen jongen van die halfslag van staerten hadden, niet so groot als de vader, maer merkelyk groter als die van de moeder’, zo kreeg Cuper uitgelegd. ‘Men stal het ons af uyt het velt, en wiert in de Noort hollantse steden om gelt te sien vertoont, totdat wij er agter quamen en wederom [toe-]eygenden.’

Toch moet de hofstede een belangrijke sentimentele waarde voor hem hebben gehad. Want zelfs al was zijn beslissing voortgekomen uit *dépit*, Witsen zocht – anders dan in de veel prestigieuzere Nieuwe of Oude Kerk in Amsterdam, waar de meesten van zijn familieleden hun laatste rustplaats vonden – zijn grafstee in het kleine kerkje te Egmond, dat vlak naast de ruïne lag van het in 1573 tijdens de Tachtigjarige Oorlog verwoeste kasteel en de abdij.²⁵ Op de epitaaf leest men slechts: ‘Deze is geweest Eygenaer van Tijdverdrijf.’

In 1704 volgde Witsen Johannes Hudde op als ambachtsheer van Amstelveen. In 1691 had hij in ditzelfde dorp van de luitenant-admiraal Cornelis Tromp (1629-1691) de buitenplaats Trompenburg aan de Amstel geërfd, gelegen onder Nieuwer Amstel, na het eerst in vruchtgebruik te hebben gehad. Tromps echtgenote Margaretha van Raephorst (1625-1690) was Witsens volle nicht.²⁶ In Trompenburg zat hij het liefst in de zomermaanden, zo laten zijn brieven aan Cuper weten, al dateert de eerste brief met adres ‘Amsterveen’ pas van 1 augustus 1712. Tromp had voor zichzelf een luisterrijk huis in 's-Graveland laten bouwen, dat tegenwoordig eveneens bekendstaat onder de naam Trompenburg, maar destijds ook als Syllisburg. Omdat Witsen en zijn vrouw niet in gemeenschap van goederen waren getrouwd, had Witsen gehoopt dit door codicillen op zijn testament op te lossen zodat zij tot het eind van haar leven eigenares van deze hofstede en landerijen aan de Amstel kon blijven. In de rechtszaken die hierop na zijn dood volgden, delfde zijn echtgenote echter het onderspit. Anna Witsen, een dochter van Lambert, werd in 1727 vervolgens

de bezitster van het huis. Zij stierf echter nog datzelfde jaar, waarna de hofstede op haar zus overging, die het voor 21.400 gulden verkocht. In de negentiende eeuw vond onder de meeste herenhuizen langs de Amstel een grote kaalslag plaats en in 1828 moest ook dit verblijf aan de slopershamer geloven.

Extra-ordinaris ambassadeur in Engeland 1689

Onder de vele eretitels die Witsen boven zijn naam voerde hoorde, sinds hij in het gevolg van prins Willem III naar Engeland was meegekomen, ook het prestigieus klinkende ‘extra-ordinaris ambassadeur in Engeland’.²⁷ Het was een titel die hij niet had geambieerd, integendeel zelfs. Eerder had hij nog de commissies van gezant bij de koning van Denemarken en de ‘koning’ van Pruisen afgewimpeld, vertelt Witsen in ‘Kort verhael’. Dat kwam, aldus zijn politieke biograaf Gebhard, omdat Witsen altijd wars van aanstellingen was die zelfstandig en eigenmachtig optreden vergden.²⁸ Zeker is wel dat hij altijd uiterst voorzichtig te werk ging. Anderzijds dient er ook mee rekening te worden gehouden dat indien een regent als hij gedurende langere tijd afwezig was, hij ‘in eigen kring’ voor verlies aan invloed moest vrezen, de reden waarom zulke buitenlandse commissies weinig in trek waren onder ambitieuze regenten.

Voor Witsen golden voor zijn afvaardiging naar Engeland echter nog andere dan persoonlijke bezwaren. Deze hielden verband met zijn verplichtingen jegens de stad Amsterdam. Prins Willem III had hem samen met Hudde ongewild bij diens geheime plan betrokken om zijn schoonvader, de katholieke koning Jacobus II, van de troon te stoten. In 1685 was deze zijn – vermoedelijk door vergiftiging – plotseling overleden broer Karel II opgevolgd. Vanwege Jacobus’ openlijk beleden katholicisme en het feit dat Frankrijk op het Europese politieke toneel gevaarlijk dominant begon te worden, groeide onder protestanten de vrees dat zijn Fransgezindheid hem uiteindelijk naar het kamp van Lodewijk XIV zou drijven. Willem beschouwde de Engelse vorst daarom, zo had hij tegen de burgemeesters verklaard, als een ‘geslagen vijand van de staat en de hervormde godsdienst’. Maar om echt in te kunnen grijpen was de prins afhankelijk van de goedkeuring van de bestuurders van Amsterdam. Want in geval van oorlog diende de stad namelijk niet alleen een hoge bijdrage aan de kosten van de strijd te leveren, maar zou zij ook het uitrusten van de meerderheid van de oorlogsschepen op zich moeten nemen.

Witsen en Hudde hadden heftige bezwaren tegen een invasie in Engeland. Door de schijn van een godsdienstoorlog op zich te laden zouden zij zich de haat van de roomsgezinde mogendheden in Europa op de hals halen. Door krijgsvolk en de leiding daarover aan het land te onttrekken liep het land gevaar door Frankrijk overrompeld te worden. ‘Het gemeen’ zou, net als in 1672 het geval was geweest, de schuld op de regenten schuiven, waardoor oproer kon worden verwacht. Bovendien verkeerde de zeemacht in slechte staat en waren de grote admiraals dood.

Vlak na de discussie hierover werd Witsen in Den Haag apart bij de prins ontboden met de boodschap: nu de aanval beginnen, of anders nooit. Witsens zenuwachtige reactie hierop werd later wel als voorbeeld gebruikt om aan te tonen hoe zwak hij als staatsman was. De historicus Jan Wagenaar, die voor zijn onderzoek naar de aanloop van de Glorious Revolution nog uitvoerig van Witsens papieren gebruik heeft gemaakt, citeert hoezeer Witsen zich bezwaard had gevoeld om voor de kwestie bij de prins te verschijnen. Hij 'viel aan 't schreyen, badt God om wysheid; doch durfde niet nalaaten op reis te gaan'.²⁹

Het eind van het liedje was dat de stad Amsterdam ten slotte op voorwaarden akkoord ging met de prins. De invasie van Willem III in Engeland vond in november 1688 plaats; Jacobus zocht daarop – uit vrees hetzelfde lot als zijn vader te moeten ondergaan, namelijk onthoofding – zijn heil bij de Franse Zonnekoning. Zoals door de Amsterdamse burgemeesters was voorzien, was het gevolg van de invasie dat de Republiek wederom in oorlog met Frankrijk raakte. Waarom juist prins Willem zich geroepen voelde om in deze kwestie op te treden, had in hoofdzaak te maken met zijn nauwe relatie met de Engelse kroon. Jacobus was zowel de broer van Willems moeder Maria Stuart als de vader van Willems echtgenote Mary. 'William and Mary' waren dus neef en nicht. Het is daarom wel zeer aannemelijk dat bij hem nog een derde belangrijk motief speelde, namelijk zelf op de Engelse troon komen.³⁰

Om hem ter zijde te staan had de prins van de Staten-Generaal toestemming gekregen drie afgevaardigden naar Londen te laten overkomen. De keuze viel op Nicolaes Witsen, burgemeester van Amsterdam, Willem, graaf van Nassau, heer van Odijk, en Everhard van Weede, heer van Dijkveld. Zij werden enige tijd later nog aangevuld met twee gedeputeerden ter admiraliteit. Hun taak was tweeledig: ten eerste de verhouding der Engelse en Nederlandse vloten te regelen, en ten tweede een verbond tussen beide staten te sluiten.³¹ De drie gedeputeerden arriveerden begin januari 1689 in Londen, na een gevaarlijke reis met storm en onbekwame stuurlui op zee te hebben doorstaan.

Witsen blijkt zijn verblijf in Engeland en zijn eigen functioneren als een drama te hebben ervaren. Hij tekende zijn belevenissen op in twee verslagen: 'Verhaal van het gene mij voorgekomen is omtrent den togt [van Willem III] naar Engeland, in 1688', en 'Bijzonder verbaal nopens de Deputatie en Ambassade daarop gevolgd in Engeland 1689, die ik bijgewoond heb'. Aan het slot van het tweede 'verbaal' verklaarde hij dat hij alles op papier had gebracht 'wat hem is voorgekomen, toen het nog versch in het geheugen lag, en zoo volkomen naar waarheid, als of hij het met eede zoude moeten bevestigen'. Beide verslagen zouden net als de rest van Witsens papieren, in het eerste decennium van de negentiende eeuw verloren gaan, maar de inhoud bleef grotendeels bewaard doordat de historicus Jan Wagenaar er voor zijn *Vaderlandsche historie* gebruik van heeft gemaakt. Bovendien blijkt de Amsterdamse pensionaris mr. Johannes Staal een uittreksel van het tweede verbaal te hebben gemaakt, dat hij in 1756 had geleend van de secretaris mr. Nicolaas Witsen III, zoon van Nicolaas Lambertsz. II, die Witsens familiepapieren had geërfd.

Dit uittreksel is in 1823 door Jacobus Scheltema gepubliceerd. Ondanks het verlies van de oorspronkelijke tekst en de horterige weergave van feitelijkheden die aan een uittreksel eigen is, biedt het veel interessante notities over de eerste tien maanden van Willems aanwezigheid daar. Maar onthullender zijn de persoonlijke uitingen van frustratie van Witsen als geschonden autoriteit. Als vertegenwoordiger van de Staten-Generaal en vertolker van de klachten van de Amsterdamse burgemeesters presenteert hij zich als een stipt uitvoerder van de hem opgelegde taak, hoewel hij te weinig persoonlijk gewicht bezat om veel voor elkaar te krijgen. De verslagen tonen hem daarom als een plichtsgetrouw, verantwoordelijk, zij het diep gefrustreerd man, die een gevecht tegen de bierkaai had te leveren waarin hij moest opboksen tegen veel sterkere persoonlijkheden.

Maar eerst zal worden ingegaan op de kwestie tot welke partij Witsen eigenlijk behoorde. Want terwijl Witsen onder de gewone burgers als prinsgezind scheen over te komen, behoorde hij volgens Gebhard in werkelijkheid noch tot de 'partij' van Oranje, noch tot die van Johan de Witt, maar tot een groep regenten die voor een 'vrije regering' waren. Deze zogenaamde derde partij voelde zich in haar vrijheid bedreigd door zowel de macht van een stadhouder als de allesoverheersende invloed van de raadpensionaris. Witsen zag de komst van Oranje als hoofd van staat derhalve als een noodzakelijk kwaad, een onvermijdelijk gevolg van de loop der gebeurtenissen, waaraan hij zich voor het algemeen belang behoorde te onderwerpen, maar waar hij allerminst gelukkig mee was.³²

Om niet met Willem mee naar Engeland te hoeven gaan had hij nog aan de Amsterdamse regering in een brief verzocht of zij geliefde hem te sparen 'van te nomineeren, excuserende op myn onverstant en onbequaemhey, ook indispositie en swakheijt van lighaem'. Waarom viel dan toch de keus op Witsen als afgevaardigde? Zoals hij het zelf zag was hij van de vier zittende burgemeesters degen die het best kon worden gemist. Het ging er Oranje alleen om dat er een burgemeester van Amsterdam in het gezantschap zat, wie dat was deed er niet toe. Zo kon de prins aan het Engelse volk demonstreren dat het tussen hem en de stad Amsterdam alles koek en ei was.³³

In februari 1689 liet de prins zich tot koning van Engeland uitroepen. Reeds de dag na zijn aanvaarding van de koninklijke waardigheid sprak Willem de noodzaak uit dat ter verhoging van zijn prestige de Staten-Generaal de gedeputeerden met de titels van extra-ordinaris ambassadeur dienden te voorzien. Witsen was daar erg op tegen. Voor een dergelijke rang vond hij zichzelf te zwak. Als afgevaardigde van Holland zou hij dan bij alle gelegenheden als woordvoerder moeten optreden en doordat hij 'weinig of geen Engelsch verstondt, het Fransch gebrekkig sprak, en daarenboven beschroomd van aart was', zou hij bepaald een ongelukkig figuur slaan. Daarbij zat hij toen al – na één maand – met veel verdriet in Engeland. Maar hij kon niet anders dan het 'aanbod' accepteren. Hij had er toen voor geijverd dat dan ook de heer van Engelenburg (Alexander Schimmelpenninck van der Oije) als afgevaardigde

van Gelderland in de extra-ordinaris ambassade kwam. Immers, volgens de rangorde van de Generaliteit had Gelre als hertogdom voorrang boven het graafschap Holland.³⁴ Op die manier kon deze hem dan zonder gezichtsverlies verlossen van zijn post als eerste gezant.

Hoe treurig en vernederend Witsen zijn verblijf ervoer, bewijzen zijn vele uitlatingen over zijn onheuse bejegening door Willem en verschillende andere heren. Zelfs bij de minste tegenspraak raakte de prins in drift, waardoor Witsen, zo schreef hij, zich wel wachtte om met onwelgevallige verzoeken voor andere belanghebbenden aan te komen. Verder was de koning vaak 'somber, zwaarmoedig en onpasselijk' en scheen hij in Engeland niet dezelfde te zijn die hij in Holland was. Ook klaagt Witsen in zijn journaal dat hij zich verveelde. Omdat hij geen hoveling was, verkeerde hij niet aan het hof; hij verstond de taal niet, en kon weinig nuttigs verrichten. Bij de koning klaagde hij dat hij de brieven uit Amsterdam niet kreeg. Hij vertelde hem dat hij zo weinig te doen had dat hij de hele bijbel had gelezen, en veel Engelse schrijvers. Tegenover Hudde vergeleek hij zijn opdracht in een brief met het werk van een galeislaaf. 'Kom ik eens ujt de galej, nimant krijgt er mij weder in. UEd. erinnere sig hoe men mij heeft belesen om dese last op den hals te nemen. Nu ben ik hier, en waarom, etc. wat rigt ik ujt, etc.'³⁵

Zijn voorstellen over de herroeping van de Akte van Navigatie werden genegeerd; 'credit of gehoor bij zijne Majesteit heb ik weinig'. Eind september moest hij wel vijfmaal belet vragen voordat hij in Hampton Court de koning te spreken kreeg (namelijk over de 'nood van Suriname' wegens Franse agressie). Zijn gebrek aan overwicht brak hem op bij veel sterkere persoonlijkheden als zijn collega-afgevaardigde Dijkveld en Hans Willem Bentinck, graaf van Portland, van wie de eerste de boventoon in het gezantschap voerde (al werd deze beroepsgezant ook alom gezien als de bekwaamste van de drie gezanten), en de laatste opereerde als Willems favoriet. Witsen kreeg te horen 'dat er voor Bentinck een vertrek op Whitehall bereid werdt, welk met een deur in 's Konings kabinet uitkwam'. Deze deur zou nog tot in onze tijd voor praatjes over hun relatie zorgen. De koning besprak zijn zaken alleen nog met deze twee, 'zodat ik', schrijft Witsen, 'een o in het cijfer schijn te zijn, zo als ook de andere gezanten, buiten gemelden Heer [Dijkveld]'.

Dijkveld beschuldigde Witsen er nog van dat hij aan het hof over hem geklaagd had, 'hetwelk', zei deze, 'onwaaragtig was. Nooit, van mijne jeugd af, hebbe ik zo veel harde woorden gehoord, als nu hier in Engeland, en dat zonder reden', schreef hij. 'Mij bejegenen nu hier zeer veel onzoete rescontres,' noteerde Witsen in het bijzonder over Dijkveld. Deze attaqueerde en kleinerde Witsen het liefst 'over tafel', in gezelschap van anderen. Zo wenste deze hem proostend met een glas wijn 'meer harts toe', waarop Witsen gebelgd en weinig ad rem riposteerde 'zo veel harts te hebben als iemant'. Hij merkte ook buiten allerlei zaken te worden gehouden. Bij de verkiezing van schepenen waren bijvoorbeeld de twee personen genegeerd die Witsen had aangeprezen. Naarmate de tijd vorderde, groeide Witsens wanhoop:

Ik verdraag hier meer, als ik ooit ter schoole of van mijne ouders hebbe geleeden. Correctien krijgje ik dagelijks, en vervloek de uur, dat ik herwaards kwam, en nog meer die, dat men het eerst van deeze zaake sprak. Och! Of ik nooit was gevraagd, zo zoude ik zo groot hartzeer over schade niet hebben, die onze ingezetenen en mij zelve overkomen.

Gelukkig besloten de Staten-Generaal de ambassadeurs terug te roepen en op 5 oktober 1689 volgde de afscheidsaudiëntie. Daarbij hoorden ook de nodige eerbewijzen. Bentinck en de koning probeerden Witsen te bewegen het curatorschap van de universiteit van Leiden te aanvaarden, die tot dan door de geestelijk in het ongereede geraakte Amsterdamse burgemeester Coenraed van Beuningen was bekleed. Maar Witsen weigerde, 'schoon het ampt eerlijk en voordeelig was, meenende dat iemand, om ziekte, niet van zijn ambt behoorde verlaaten te worden'. Ook hoopten zij hem als 'hoofd der Voetianen op te werpen, tegen Beverningk, die de Coccejanen begunstigde'. (De rechtzinnige voetianen waren namelijk voor Oranje en tegen de staatsgezinde coccejanen.) Bentinck bood Witsen zelfs uit naam van de koning de titel van baron aan, die hij eveneens afsloeg 'om te Amsterdam geen jaloezij meer te verwekken', omdat men hem anders zou kunnen nadragen dat hij verplichtingen had jegens de prins. Wel accepteerde hij, net als de andere gezanten, een portret van de koning omrand met diamanten 'van grootere waardije [ooit] als voor desen is geweest, singulier uijt consideratie voor den Staat'.³⁶ 'De Koning veinst zeer,' noteerde Witsen hierna echter weer. 'Hij prees mijn conduites, in het afscheid neemen.' Niettemin was hem helemaal op het laatst ter ore gekomen dat de koning vertoornd op hem was, omdat hij niet had willen toegeven op het punt van de rangorde in de scheepsraad. Witsen gaf de boodschapper echter ten antwoord, dat hij dit als een parel op zijn kroon beschouwde.³⁷ Later zou hij in 'Kort verhael' zeggen dat dit de enige keer was dat de koning 'op hem ontevreden was'.

Uiteindelijk vertrok Witsen op 24 november uit Londen. Vier dagen later arriveerde hij in Den Haag. De dagen daarop deed hij verslag aan zowel de Staten-Generaal als de Staten van Holland. Hij eindigde zijn relaas met de filosofische overweging 'en dus is deeze Deputatie en Ambassade naar Engeland ten einde, in welke ik veele bijzondere voorvallen heb gezien, veele wederwaardigheden bejegend, veel zuur en zoet ontvangen, wisselvalligheden en ijdelheid van het Hof bespeurd, zelfs in mijn persoon klaar gezien, dat een vergeten burger best is'.

Sociale verplichting

Uit zulke opmerkingen kan men opmaken dat Witsen zijn regentschap niet uit roeping maar uit verplichting vervulde, een vaststelling overigens die ook voor de andere regenten geldt. Regenten vormden een geldaristocratie – de term is van de negentiende-eeuwse historicus N.J. den Tex – die met de verwerving van een plaats in het stadsbestuur het belang van een talrijke schare bloed-

verwanten en 'vrunden' moesten dienen. In tegenstelling tot de erfelijke aristocratie hing hun geprivilegieerde positie af van het financiële vermogen van de familie. Wanneer dat verloren raakte, diende 'het kussen' te worden verlaten en degradeerde de familie 'tot een cliënt van hun vroegere standgenoten'.³⁸ Een plaats in de stadsregering werd echter niet door iedereen met evenveel vreugde tegemoet gezien. Om hieraan te ontkomen verhuisde Pieter Janszoon Hooft bijvoorbeeld, die 'grootte lust tot geleerdheit' had, zelfs naar Haarlem – totdat ze hem daar ook voor een magistraatsambt wilden opeisen; toen keerde hij maar weer naar Amsterdam terug. En Coenraed van Beuningen verkondigde, nadat hij om zijn ontslag als burgemeester en vroedschap had verzocht, nu eindelijk te hebben gekregen wat van jongs af zijn grote wens was geweest, namelijk 'de vrije dispositie over mijn self ende over mijn tijt sonder langer aen Stadts ende Staets saeken gebonden te sijn'.³⁹

Om in de regering zitting te mogen nemen moest men volgens de handvesten tot de *rijkste*, *eerbaarste*, *notabelste* en *meest gekwalificeerde* personen behoren.⁴⁰ Aangezien de aanduiding 'meest gekwalificeerde' (of 'voortreffelijkste') vrijwel overeenkwam met die van 'de rijkste', werd van regenten dus niet specifiek gevraagd over – bijvoorbeeld – bestuurlijke kundigheden te beschikken. Deze werden vanzelf aanwezig geacht wanneer men genoemde kwalificaties bezat. Daarmee kan dan ook het verwijt van zijn politiek biograaf Gebhard worden gepareerd als hij stelt dat wanneer Witsen als afgevaardigde in Den Haag zat, hij zich 'steeds angstvallig hield aan alles, wat hem uit Amsterdam werd voorgeschreven', en bovendien 'zelden of nooit' zijn eigen inzicht omtrent de binnen- of buitenlandse politiek gaf.⁴¹ En dan valt ook te begrijpen waarom Witsen, bekleed met het gezag van regerend burgemeester van Amsterdam, als zodanig toch het onderspit moest delven tijdens zijn commissie als extra-ordinaris ambassadeur in Londen. Hij bezat simpelweg niet de autoriteit en de capaciteiten voor een dergelijk optreden. Overigens was hij daar zelf als eerste van bewust. Om onder de opdracht uit te komen be-riep hij zich, zoals vermeld, op 'onverstant' en 'onbequaemheit'. Met veel krachtiger figuren om zich heen als de De Witts, Fagel, Van Beuningen, Hop en Heinsius viel de vergelijking bij geschiedschrijvers dan ook makkelijk in zijn nadeel uit, zeker wanneer hij tegenover zo'n sterke persoonlijkheid als de prins werd gezet. Witsen was vooral voorzichtig, een bemiddelaar, inderdaad iemand die, aldus Gebhard, 'noch partijleider, noch partijganger' was. Ook zijn vriend Hudde werd door historici om zijn bedeesdheid en conflictvermijdend gedrag als een zwakkeling gezien. Maar het resultaat van Witsens en Huddes getemperde optreden jegens de prins was wel dat juist de periode van hun regering een tijd van betrekkelijke rust inhield.⁴²

Met de dood van eerst koning-stadhouder Willem III in 1702 en daarna zijn zogeheten bloedvriend Johannes Hudde in 1704 was Witsens loopbaan als regerend burgemeester dan ook zo goed als bezegeld. De factie van de gebroeders Joan en Gerrit Corver had de overhand in de stadsregering gekregen; bovendien heerste onder burgemeesters grote onenigheid over de houding

die jegens Frankrijk diende te worden aangenomen. Witsen en de zijnen streefden in de in 1700 tussen Frankrijk en Spanje aangevangen Successieoorlog naar vrede, terwijl de Corvers een tegengestelde positie innamen. Raadpensionaris Heinsius ondernam in augustus een hernieuwde poging om Witsen weg te promoveren door hem het ambt van curator van de Leidse universiteit aan te bieden, hetgeen Witsen wederom weigerde.⁴³ Hierna was het Witsen gegeven nog één jaar aan de macht te blijven. Corver was immers al twee jaar achtereen burgemeester geweest, zodat Witsen als aanblijvend burgemeester moest worden herkozen. Maar na 1 februari 1706 was het – na 24 jaar tot de regerende factie van burgemeesters te hebben behoord – definitief met Witsens politieke carrière gedaan.

Depressies, ziekten en dood

Om niet naar Engeland te hoeven gaan beriep Witsen zich op een zwak gestel. Of Witsen werkelijk last van een zwak gestel had, is onduidelijk, want hij had ook last van zwaarmoedigheid, die eveneens van invloed op zijn lichamelijke gezondheid kan zijn geweest. Zijn echte depressies lijken in elk geval vooral met tegenslag verband te hebben gehouden, met name in de politiek. Als voorbeelden hiervan zijn zowel het begin als het einde van zijn ambtelijke carrière te noemen. Het Rampjaar 1672 gaf voor het eerst aanleiding om zich daarover op schrift te uiten. Hij kon niet verder meer aan zijn aantekeningen schrijven, verklaarde hij toen, omdat hij te zeer aan ‘melancholie en droefheyt’ leed. Na 1706 was de politieke tegenwerking en het feit dat het hem niet meer lukte op het burgemeesterskussen terug te komen de oorzaak voor aanhoudende inertie. Aan Cuper schreef hij in november 1707 dat hij niet in staat was tegen zijn lusteloosheid te vechten – en dat terwijl hij toch ‘so diep de werelt in [had] gesien’. Hij was van mening dat iemand met zo veel kennis en wijsheid zulke gevoelens niet hoorde te hebben. Een van zijn levensmotto’s was ‘Werk overwint alles’. Een ander was echter, volgens de zojuist uit Oost-Indië teruggekeerde gouverneur-generaal Joan van Hoorn in een brief aan de Kaapse gouverneur Abraham van Riebeeck uit 1710, ‘Ego sum solo’, slecht Latijn (van Van Hoorn?) voor: ‘Ik ben alleen’.⁴⁴

De eerste brief waarin Witsen aan een slechte fysieke conditie refereert was die van 1688 toen hij aangesteld dreigde te worden als gezant. In diezelfde tijd was echter ook zijn vrouw Catharina ernstig ziek. Wilde hij bij haar blijven of was hij ook werkelijk ziek?

De volgende maal dat Witsen iets over zijn gezondheid zegt is zes jaar later. In juni 1694 wijt hij het (onder meer) aan zijn slechte gezondheid dat hij zich nauwelijks aan het uitgeven van zijn twee boeken had kunnen wijden. Nogeens zesentwintig jaar later, halverwege januari 1701, schrijft hij dat hij net een ernstige ziekte achter de rug had, maar hij gaat daar niet verder op in. Op 4 november 1705 was hij wederom herstellende van een lang ziekbed. ‘De

Versierd begin-
kapitaal met storm-
ram en Witsens
wapenkreet 'Labor
omnia vincit'.
(In Jacobus Tollius'
Epistolae itinerariae,
1700.)

koorts en langdurige siekte,' schreef hij, 'hout my nog buyten affaires en bin-
nenshuis.' Naarmate zijn leeftijd vorderde (maar ook de briefwisseling tus-
sen Witsen en Cuper frequenter werd, vrijwel de enige bron voor zijn kwalen)
volgen de ziekten elkaar vaker op. Augustus 1710 laat hij weten dat hij 'weder
seer krank' was geweest, 'dog nu hersteld, hoewel seer swack. Hadde een
heete en gevaerlijke koorts'. December van datzelfde jaar was hij 'onpasselyk'
op een moment dat een Chinese arts met de naam 'Thebitsia' bij hem aan huis
kwam. Deze Chinees was met het retourschip als lijfarts van de gouverneur-
generaal Joan van Hoorn meegekomen en zou zes weken later weer terug naar
Batavia afzeilen. Hij had bij Witsen nog de pols gevoeld. Februari 1713 leed
Witsen wederom aan 'een swaere siekte van vier weken aen koorts en pleu-
ris', schreef hij. 'Men dagte hier dat mijn eijnde daer was, dog Godt heeft het
weder voorsien en mij beterschap gegeven, hoewel niet geheel herstelt.'

De laatste mededeling over ziekte van hem was afkomstig van zijn neef
Jonas, die op 23 mei 1715 Witsen bij Cuper excuseerde dat deze nog niet te-
ruggeschreven had 'wegens vele en sware benauwtheden en koortsen, waer-
door bloedige fluimen en slaeplose onrusten sijn veroorsaekt'. Zijn ziekte was
'niet sonder gevaer', schreef hij, 'en dat sedert den 4 deses, dog door Gods
goedheid is 't nu aan 't beteren, en heeft men hoop op herstelling, dat d'Aller-
hoogste geve!' Jonas' hoop bleek niet vergeefs, maar tien dagen later waren de
rollen omgedraaid en moest Witsen aan Cuper de dood van zijn liefste neef
meedelen:

Van een dodelijke krankheit opgestaen sijnde, hoewel nog bijster swak, en niet volkomen herstelt, so en kan niet nalaeten, mijn droefhey in UwelEd: schoot uyt te storten. Mijn liefste neef Jonas Witsen, broeders soon, die aen Ued: uyt mijn naem den brief had geschreven, een man van 29 jaer [sic! 39], schepen van dese stat en baljuw van Amstellant, en van de hoogste verwagtinge, sterk en fris, is na een siekte van agt dagen overleden tot mijn siels hartelijke droefhey. Ik hebbe hem opgebracht en tot so hoge waerdighey gevordert gehadt, een der enigste steunen van mijne familie, een oneyndelijk swaer verlies voor mijn gesin. Want ik geen kinderen hebbende hadde op hem alleen gehoopt en gebouwt. Hij was liefhebber van alle fraigheden, deugtsaem en verstandig. Hij laet een seer kostelijk cabinet na, ik twijfele niet of UwelEd:gest: sult deel nemen in mijne droefhey.

Voor Witsen was de slag enorm. Hij had zelf nog twee jaren en twee maanden te leven. Op 10 augustus 1717 was ook zijn tijd gekomen. Tsaar Peter verkeerde datzelfde moment voor de tweede maal in Amsterdam, nu officieel. Aan zijn admiraal Cornelis Cruys deelt de tsaar in een in het Russisch gestelde brief van 10 september 1717 de dood van ‘onze oude vriend mr. Vitzen’ mee. Burgemeester Hooft was diezelfde week overleden; ‘Vitzen stierf aan waterzucht en Hooft stierf aan diarree en braken.’⁴⁶

Witsens overlijden werd aangekondigd in de *Amsterdamse Courant*. Vier dagen na zijn dood werd hij volgens zijn wilsbeschikking begraven in het kerkje te Egmond aan den Hoef.⁴⁷ Over zijn uitvaart had hij bij notaris A. van Eybergen een eigenhandig codicil opgesteld, maar dit is helaas verloren gegaan. Naar de mode van de tijd zullen er ongetwijfeld grafdichten op zijn sterven zijn gemaakt, maar voor zover valt na te gaan bleef alleen het lijkdicht ‘Ter uitvaart’ in Claas Bruins *Zededichten* bewaard. Van zijn grafschrift waren twee ontwerpen gemaakt. De eerste was opgesteld ‘na de gedagten’ van de Amsterdamse hoogleraar plantkunde Joannes Burman, een vriend van de nabestaanden, die aan hem ook de driedelige *Codex Witsenii* en Witsens herbarium van Kaapse planten ter beschikking hadden gegeven voor onderzoek. De opsteller van het tweede en daadwerkelijk uitgevoerde opschrift wordt niet genoemd.⁴⁸ Volgens een ingelijste verklaring in de kerk en de inscriptie op de steen waren het Witsens ‘diepbedroefde nagelaten betrekkingen’ die voor de zwartmarmeren zerk hadden gezorgd. Een Latijns epitaaf somt zijn belangrijkste hoedanigheden op. In de revolutiejaren aan het eind van de achttiende eeuw is het familiewapen van het graf afgeslagen. Maar nog altijd duidelijk aanwezig is Witsens logo met de Romeinse stormram en lijfspreuk: ‘Labor omnia vincit’, Werk overwint alles.

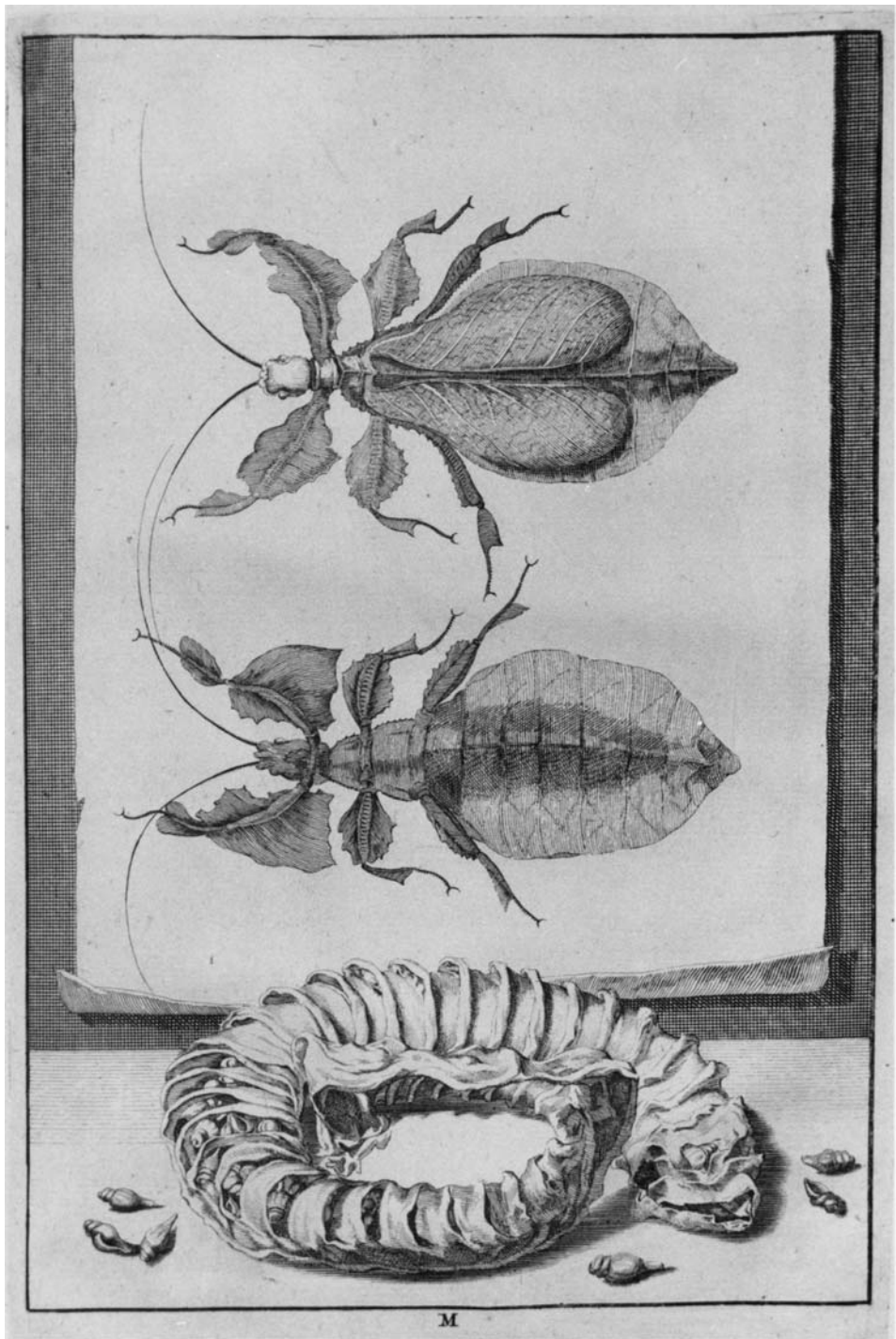
M^R. NICOLAAS WITSEN,
Burgermeester en Raad van Amsterdam,
Extraordinaris Ambassadeur in
Groot-Britanje enz.

N. Deheven del. naar 't origineel by den H^E. M^E. N. WITSEN, Secretaris van Amsterdam.

J. Neuberken, fec.

De wijze koopman

Onderzoek

'Vliegent blad'. 'Dit weet ik egter waer te sijn, dat, soo op Ceylon als in Brasilien, Torren sijn, die men Folium volans noemt, welke aen Boomen wassen, en eyndelijk levendig werden, afvallen en wegvliegen. Ik besitte er een, die uyt Ceylon hebbe, en ook een die uyt Surinaeme aen mij is overgebracht. De Vleugels sijn groen als eygene bladen.' (Witsen in een brief aan Gijsbert Cuper, 18 september 1714.)